

עֵטְלֵף: מאין מגיעה לעברית החיה רבת התהפוכות?

בלבול שיצר רש"י העמיד את מחדשי השפה במבוכה שנמשכה יותר ממאה שנה

אילון גלעד 27.01.2016 06:00

בטור הקודם דיברנו על הַפְּרָפְרָת, וראינו שבמקור נראה שמילה זו הורתה על סוג של עֵטְלֵף. היום נדבר על הַעֵטְלֵף, המוזכר במקרא שלוש פעמים (ויקרא י"א, י"ז; דברים י"ד, י"ח; ישעיה ב', כ'). מהכתוב במבואות אלו ניתן להבין שמדובר בעוף טמא, אך לא יותר מכך. אנחנו נסמכים על שתי עדויות קדומות כדי לזהות את העטלף המקראי עם העטלף שלנו. עדות אחת היא התרגום הקדום ביותר של התנ"ך, תרגום השבעים, שמתרגם את המילה עטלף למילה היוונית לעטלף, נוקטריס, שמשמעותה "לילי". בנוסף, בכתבי חז"ל אפשר לראות שהמילה עטלף המשיכה לשמש את היהודים בעת העתיקה גם לאחר חתימת המקרא ואפילו אחרי שהעברית הפסיקה לשמש כשפה מדוברת. כך אנחנו מוצאים בתלמוד הבבלי את הקביעה הפסאודו־מדעית: "כל המוליד מניק וכל המטיל ביצים מלקט, חוץ מעטלף שאף על פי שמטיל ביצים מניק" (בכורות ז', ב'). ואכן, ה"ציפור" היחידה שמניקה היא נקבת העטלף, אם כי היום אנחנו יודעים שהיא לא מטילה ביצים. לאחר תקופת התלמוד היתה קיימת הסכמה רחבה בקרב פרשנים, ובראשם רש"י (1040–1105), שהעטלף שבתנ"ך ובכתבי חז"ל הוא אותו עטלף שלנו. רש"י כתב שהעטלף הוא "קלבא שוריץ", עטלף בצרפתית העתיקה שהיתה בפיו, כינוי שאינו שונה מאוד מהכינוי המקובל בצרפתית של ימינו: chauve-souris ("עכבר קירח", אם כי נראה שמדובר בשיבוש של chouette-souris, כלומר "עכבר ינשוף").

הסיפור של העטלף היה יכול להסתיים שם, אבל רש"י לא זיהה רק את העטלף עם ה"קלבא

שורץ", אלא גם את התנשמת. בטור הקודם ראינו שבויקרא י"א מוזכרות שני תנשמות — תנשמת שהיא שרץ, שאותה זיהה רש"י עם החפרפרת, ותנשמת ציפור — שאף שהיא נמצאת באותה רשימה יחד עם העטלף, גם אותה זיהה רש"י עם ה"קלבא שורץ", הוא העטלף. ספק אם זיהוי כפול זה היה משנה מאום לאדם או לעטלף, אלא שכעבור מאות שנים, בבוא העת החדשה, חבורה קטנה של אינטלקטואלים יהודים החליטה שלעם ישראל נדרשת כתיבה בעברית בנושאי חול. הזיהוי הכפול של רש"י יצר בלבול ובלבול זה נמשך יותר ממאה שנים. אחד הראשונים והחשובים שבין משכילים אלה היה המורה ברוך לינדא (1759–1849). כבר בשנות ה-20 לחייו, בסוף המאה ה-18, עמל בברלין על ספר לימוד עברי המבוסס על עקרונות המדע המודרני, ולא על התלמוד והמקרא. התוצאה היתה "ראשית לימודים" (1788), מעין אנציקלופדיה הכוללת בין היתר רשימה של בעלי חיים מסווגים למחלקות ולמינים, עם תיאור קצר ושם בעברית. כמובן שלעברית לא היו מילים לכל היצורים השונים והמשונים שעליהם כתב, רבים מהם נאלץ להמציא בעצמו ואחרים מצא במקורות. במקרה של העטלף, או כפי שהוא כינה את הברייה הזאת בגרמנית, פְּלִידְרִימוּס (במקור, לפני שחל שיבוש קל בהגיית המילה, היה פירושה "עכבר מנפנף"), הוא לא היה צריך להמציא שם, שכן במקורות היו שני שמות לברייה זו, התנשמת והעטלף, לפחות לפי רש"י. הוא בחר בתנשמת, מה שהשאיר את השם עטלף פנוי לחיה אחרת.

כאן הדברים הופכים למעט מסובכים, ככל הנראה מפני שלינדא בילבל בין שתי ציפורים שונות: זו שאנחנו מכנים היום דרור וזו שאנחנו מכנים סנונית. כך כותב לינדא על ה"תנשמת", כלומר החיה שאנחנו מכנים כיום עטלף: "ביום יתחבא בנקיקי סלע או בסדקי הבית או תחת מפולת לבלתי ייראה משאר עופות אשר ינשכוהו וימיתוהו להיות מאוס בתוארו, אך לעת ערב יקח הוא נקמתו מהם, כי יחפוש אחר קן ציפור דרור (שוואלבן נעסט)". הציפור דרור שלינדא מתאר כאויבת העטלף היא הסנונית, כפי שהוא מבהיר בסוגריים בעזרת המילה הגרמנית Schwalben (סנונית). אלא שהוא לא שומר על עקביות; בערך "ציפור דרור" מגדיר לינדא את הציפור במילה הגרמנית "שפערלינג" (Sperling), אותה ציפור שאנחנו מכנים היום דרור. את ה"שוולבע" (Schwalbe), כלומר הסנונית, הוא מכנה "עטלף", אם כי השם הלטיני שהוא נותן לציפור זו Hirundines, דווקא מורה על הדרור.

אנחנו יכולים לשער מה הוביל את לינדא להכריע בעניינים אלו כפי שהכריע: הוא התבסס על הפירוש של משלי כ"ו, ב': "כַּצְפּוֹר לְנוֹד פְּדָרוֹר לְעוֹף פֶּן קָלְלַת חַנָּם לֹא תִבֵּא". על פי רש"י

הדרור שבפסוק זה "הוא עוף הנקרא 'רונדלע' בלעז", כלומר אליבא דרש"י דרור הוא Hirondelle, דרור בצרפתית. ואילו בספר הפירוש הרבני "מצודות ציון" נכתב שהדרור שבפסוק זה "הוא עטלף, ותיקרא דרור על שום שמקננת בבתיים כאלו היתה חופשית מבני אדם".

את ההשפעה הרבה של "ראשית לימודים" על דורות של יהודים במאה ה-19 ניתן לראות בעובדה שבתחילת המאה ה-19 כינו רבים את הסנונית "עטלף" ו"דרור" ואת העטלף "תנשמת" בעקבותיו. הנה כמה דוגמאות: אברהם בוכנר הגדיר את העטלף במילונו "אוצר לשון הקודש" (1829) כסנונית, כך גם עשה מייקל ג'וזפס במילונו "מדרש מילים" (1834), אלא שהוא מוסיף גם את "דרור". זליג ניומן במילונו האנגלי-עברי "ספר מילים" (1830) כותב ש-Bat הוא "תנשמת", וב"לימודי הטבע" של משה מרדכי יובל (1833) נכתב שניתן לחזות גשם "אם העטלף יעוף קרוב למים והאדמה" כאשר יובל מתכוון לסנונית. מצד שני, היתה גם ביקורת על לינדא בשל השימוש במילה "עטלף" לתאר את הסנונית. כך כתב הרב פנחס אליהו הורוביץ (1765–1821) ב"ספר הברית" (1797): "את העטלף ראיתי בראשית לימודים בו כותב שזה הוא העוף הנקרא שוואלבע הידוע הנמצא ברוב המקומות וזה בוודאי אינו אמת כי אמרו חז"ל 'כל המוליד אינו מניק, אלא מלקט, חוץ מעטלף שאף על פי שמטיל ביצים מניק', והנה זה העוף הנקרא שוואלבע אינו מניק, אלא מלקט".

בסופו של דבר, במידה רבה בשל השפעתו העצומה של מנדלי מו"ס (1836–1917) וספרו "תולדות הטבע" (1862), דחק העטלף את התנשמת והסנונית דחקה את העטלף. אבל זה לקח זמן. עוד ב-1905 יכול היה אליעזר סג"ל צוקרבורד מגליציה להעיר בירחון החרדי "הפלס": "ואגב, ארשום בזה כי הציפור 'שוואלבע' אין זה 'עטלף' כמו שמתרגמין לתינוקות של בית רבן כי עטלף הוא עוף טמא ככתוב בתורה, ופתרון 'שוואלבע' הוא בלשון חז"ל 'סנונית'. היום כבר אין איש מתבלבל.